

Λίζα ΜΠΕΝΟΥ

«Ὅσα τοῖς νόμοις ἐφεῖται»

Ο Κώδικας Β΄ της μονής του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου
στο Μενοίκιον ὄρος Σερρών, Μέρος Α: 13^{ος}-15^{ος} αἰῶνας*

Εισαγωγή

Σχετικά με τη χειρόγραφη παράδοση των βυζαντινών νομικών κειμένων, η κρατούσα άποψη θεωρεί ότι δεν εντάσσονται στις άμεσες πηγές της ιστορίας του Δικαίου αλλά στο σύνολο των πηγών που οι ιστορικοί του Δικαίου ανατρέχουν επικουρικώς, τα χειρόγραφα που το περιεχόμενό τους είναι δικαιοπρακτικές πράξεις.

Αναφέρομαι ιδιαίτερα στα αρχεία των μονών της τελευταίας βυζαντινής περιόδου για την οποία διαθέτουμε και τις περισσότερες ειδήσεις. Η κρατούσα άποψη θεωρεί ότι το αρχειακό αυτό υλικό αφορά κατά κύριο λόγο την οικονομική ιστορία του Βυζαντίου και όχι την ιστορία του Δικαίου. Η άποψη αυτή είναι τόσο των ιστορικών όσο και των νομικών. Σχετικά με την

* Το κείμενο που ακολουθεί βασίζεται σε μία πρώτη παρουσίαση του θέματος που έγινε στη ΙΓ΄ Συνάντηση των ιστορικών του δικαίου, στη Κομοτηνή, 19-21 Νοεμβρίου 2010.

άποψη των ιστορικών του Δικαίου, η πλειοψηφία ταυτίζεται με την άποψη του Dieter Simon, σύμφωνα με την οποία τα έγγραφα που περιέχονται στα αρχεία των μονών δεν έχουν καμμία σχέση με την εφαρμογή του δικαίου της εποχής και συμφωνούν ότι το μοναδικό τους ενδιαφέρον αφορά την οικονομική ιστορία¹. Αντίθετα, κατά τη γνώμη μου, αυτά ακριβώς τα έγγραφα απεικονίζουν καταρχήν την πρακτική του Δικαίου της εποχής τους.

Θεωρώ ότι ιστορία του Δικαίου δεν μπορεί να θεωρείται μόνο η θεωρία και η νομοθεσία – ως εφαρμογή του Δικαίου – και να μην συμπεριλαμβάνεται και η πρακτική του Δικαίου, με δεδομένο ότι ο λόγος ύπαρξης και της θεωρίας και της νομοθεσίας είναι ακριβώς η επιβολή μιας νομιμότητας που ρυθμίζει την πρακτική αυτή. Ο Bernard Stolte, σε ένα πρόσφατο άρθρο του, δέχεται ότι οι ιστορικοί του βυζαντινού δικαίου, «έχουν αφιερώσει την προσοχή τους στη θεωρία του Δικαίου, ενώ, αντίθετα, δεν έχουν συζητήσει, παρά ελάχιστα, πάνω στα θέματα της πρακτικής του Δικαίου»².

Στερώντας λοιπόν από την ιστορία του Δικαίου τις δικαιοπρακτικές πράξεις που απεικονίζουν αυτήν την πρακτική, αφαιρούμε από την ιστορική έρευνα τη δυνατότητα να παρακολουθήσει τη σχέση θεωρίας και πράξης, τις αλληλεπιδράσεις, τη δυναμική αυτής της σχέσης ενός πολιτικού συστήματος και μιας κοινωνίας που δεν υπάρχει εδώ και έξι αιώνες, της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Και μάλιστα σε μια από της δυσκολότερες στιγμές και με τις πιο αντίξοες συνθήκες που βρέθηκε ποτέ η αυτοκρατορία και που την οδήγησαν στο τέλος της. Στερούμε άρα τη δυνατότητα από την ιστορία του Δικαίου να μελετήσει, να κατανοήσει και ενδεχομένως να ερμηνεύσει φαινόμενα και της σημερινής εποχής, που η διάσταση θεωρίας και πράξης τείνει να διαλύσει τη σύγχρονη νομιμότητα.

Στην παρούσα μελέτη, θα ήθελα να παρουσιάσω ένα από τα χειρόγραφα που δεν εντάσσεται κατά τη μέχρι σήμερα κρατούσα άποψη στις άμεσες πηγές της ιστορίας του Δικαίου, ενώ, κατά τη γνώμη μου, είναι εργαλείο δουλειάς κατεξοχήν για τους ιστορικούς του Δικαίου. Πρόκειται για τον Κώδικα Β' της μονής του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου Σερρών, ο οποίος εκδόθηκε το 1998³.

1. D. SIMON, «Vom Wert des byzantinischen Rechts », *Byzantiaca*, 10, 1990, σελ. 23-38. (ελληνική μετάφραση Σ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ: « Περὶ τῆς ἀξίας τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου », *Ἑλληνική δικαιοσύνη*, 30, 1989, σελ. 274-281), βλ. ιδ. σελ. 7 της ελληνικής μετάφρασης. Contra L. BÉNOU, *Pour une nouvelle histoire du droit byzantin. Théorie et pratique juridiques au XIVe siècle*, Édition de l'Association Pierre Belon, Paris, (υπό έκδοση), ιδ. σελ. 243.

2. B. STOLTE, "Balancing Byzantine Law", *Fontes Minores*, XI: *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*, Frankfurt am Main, 2005, σελ. 56-76, ιδ. σελ. 56.

3. L. BÉNOU, *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodhrome. Serrès XIIIe-XVe siècles*, De Boccard, Paris, 1998, σελ. 590.

1. Σύντομο ιστορικό

Ο Κώδικας Β' είναι ένα από τα χειρόγραφα της πλούσιας βιβλιοθήκης της μονής Αγίου Ιωάννου Προδρόμου στο Μενοίκειον όρος Σερρών⁴. Κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, το μοναστήρι καταστράφηκε σχεδόν ολοσχερώς. Ένα τμήμα του κάηκε, άλλο γκρεμίστηκε εκ βάθρων. Οι μοναχοί εκτοπίστηκαν και μόνον ένας από αυτούς κατάφερε να γυρίσει πίσω μετά τη λήξη του πολέμου. Η πλούσια συλλογή χειρογράφων εξαφανίστηκε καθώς επίσης και η πλούσια συλλογή χειρογράφων και εντύπων της βιβλιοθήκης του. Το 1955, ο André Guillou, μετά από εξαντλητική έρευνα, δημοσίευσε το αρχειακό υλικό της μονής που μπόρεσε να συλλέξει από παλαιότερες δημοσιεύσεις διάσπαρτες στον περιοδικό τύπο⁵. Στη δεκαετία του 1980, ένα σημαντικό τμήμα του περιεχομένου της βιβλιοθήκης αυτής βρέθηκε στη Σόφια όπου και βρίσκεται σήμερα στο Κέντρο Νοτιοσλαβικών Ερευνών «Ivan Dujčev»⁶.

Μόνη η ιστορία του χειρογράφου αυτού αλλά και της έκδοσής του θα μπορούσε να αποτελέσει το περιεχόμενο της παρούσας μελέτης. Η ιστορία του, λίγο-πολύ γνωστή, είναι συνυφασμένη τόσο με τα ιστοριοπολιτικά γεγονότα που συντάραξαν την περιοχή ανά τους αιώνες, όσο και με τους ανταγωνισμούς και τις αντιπαλότητες, που αναπτύσσονται κατά καιρούς μεταξύ των επιστημονικών συντεχνιών. Ωστόσο, το χειρόγραφο αυτό αποδείχθηκε τόσο ισχυρό ώστε να ξεπεράσει όλες τις δυσκολίες και τους κινδύνους καταστροφής, όχι αλώβητο, να δημοσιευτεί στα τέλη του 20^{ου} αιώνα και συμπληρώνοντας την έκδοση του Α. Guillou, να προσφέρει στους ερευνητές πληθώρα πληροφοριών⁷.

4. Για την ιστορία του μοναστηριού βλ. Α. GUILLOU, *Les archives du monastère de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée*, Paris, 1955, σελ. 5-15 και την προτεινόμενη βιβλιογραφία.

5. Α. GUILLOU, *Les archives du monastère de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée*, Paris, 1955.

6. Την καταλογράφηση των ελληνικών χειρογράφων του Κέντρου «Ivan Dujčev» ανέλαβε ο Βασίλειος Κατσαρός και η επιστημονική του ομάδα. Βλ. και Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Τα χειρόγραφα των μονών Τιμίου Προδρόμου Σερρών και Παναγίας Αχειροποιήτου του Παγγαίου (Κοσινίτσας). Η ιστορία των αριθμών*, Σέρρες, 1995. Βλ. και παλαιότερα Α. ΠΟΛΙΤΗΣ, «Das scriptorium und die Bibliothek des Prodromos-Klosters bei Serres», *Wandlungen. Studien zur antiken und neueren Kunst (Festschrift E. Hommann-Wedeking)*, Bayern, 1975, p. 278-295 και στην ελληνική έκδοση «Τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον καὶ ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Προδρόμου Σερρῶν», *Σερραϊκὰ Χρονικά*, τ. 8, Αθήνα, 1979, σελ. 31-55.

7. L. ΒΕΝΟΥ, *Le codex B*, op.cit. Αναφορές, παρουσιάσεις, κριτικές, μεταξύ άλλων: RHD (Revue historique du droit français et étranger) no 76, 1998, p. 488-489. REB (Revue des Études Byzantines), t. 57, 1999, p. 296-298. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι πηγές του βυζαντινού*

Η παρούσα μελέτη θα επικεντρωθεί αφενός μεν σε ορισμένες πτυχές του μοναδικού αυτού χειρογράφου και, αφετέρου, στις πληροφορίες που μας παραδίδει σχετικά με την πρακτική του δικαίου τον 14^ο αιώνα.

2. Το χειρόγραφο

«Ἄλλ' ἵνα μὴ ταῦτα οὕτως ἴσως ἐπισυμβαίνει καὶ ἵνα μὴ τὰ ἐπικτισθέντα, τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα καταστάντα, λήθης ἀμαυρωθείη βυθοῖς, βρεβείῳ τὰ πάντα καταγράψαι δεῖν ἔγνων», αναφέρει ο Ιωακείμ στο τυπικό της μονής, που συνέταξε το 1332, και συμπληρώνει στην επόμενη παράγραφο: «...ἦν (διάταξιν, δηλαδή το τυπικό) ἐπ' ὠφελείᾳ τῶν ἀδελφῶν ἐξεθέμην ἐπὶ συστάσει τῶν τοῦ θεοῦ Προδρόμου μονῶν καὶ συντηρήσει πάντων τῶν προσόντων αὐτῇ κινητῶν τε καὶ ἀκινήτων καὶ αυτοκινήτων»⁸.

Αυτήν την εντολή ή επιθυμία του δεύτερου κτήτορα και προστάτη της μονής, μητροπολίτη Ζιχνών Ιωακείμ, θα καλύψει λίγα χρόνια αργότερα, κάποιος ανώνυμος μοναχός, ο οποίος, στο κατά πάσα πιθανότητα υπάρχον scriptorium της μονής⁹, αντιγράφει σε έναν κώδικα χαρτώο, 282x210mm, σε 210 φύλλα 212 έγγραφα που αναφέρονται στο ιδιοκτησιακό καθεστώς της μονής και καλύπτουν την περίοδο από το 1269 περίπου ως λίγο μετά το 1356, χρονολογία του τελευταίου χρονολογημένου εγγράφου. Οι πράξεις αυτές είναι δικαιοπρακτικού χαρακτήρα και περιλαμβάνουν αγοραπωλησίες, δωρεές, ανταλλαγές, αδελφάτα, μικτές πράξεις, εγγυητικές επιστολές, παραδόσεις, εμφυτεύσεις, διαθήκες· διοικητικού χαρακτήρα όπως οριοθετήσεις, απογραφές, πρακτικά ή σιγίλλια αποκαταστάσεως· δικαστικές αποφάσεις, καθώς και πράξεις της εκκλησιαστικής αρχής, όπως πατριαρχικές, μητροπολιτικές ή επισκοπικές, και της αυτοκρατορικής εξουσίας, χρυσόβουλλα και προστάγματα. Στα φύλλα αυτά παρεμβάλλονται επίσης 6 έγγραφα του 15^{ου} αιώνα αντιγραμμένα από 4 διαφορετικά χέρια.

Αυτό είναι το πρώτο και μεγαλύτερο μέρος του κώδικα. Η χρήση του όμως θα συνεχιστεί κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου και θα συμπληρωθεί με άλλα 85 φύλλα. Από τον 16^ο αιώνα θα αποκληθεί «ἱερὸς κῶδιξ» ή «ἱερὸν βρέβειον» της μονής και θα αλλάξει η χρήση του. Η καταγραφή πράξεων, 95 στο σύνολό τους, δεν είναι συνεχής και ο κύριος όγκος

δικαίου, Αθήνα, 1999, σελ. 314, σημ. 88. *Südöst-Forschungen*, 59-60, 2000-2001, p. 510-511. *TURCICA* (Revue d'Études Turques), t. 34, 2002, p. 280-281, *Sylloge Diplomatico-Paleographica*, I, Wien, 2010, p. 179-232.

8. A. GUILLOU, *Les archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le mont Ménéce*, Paris, 1955, Appendice 1, Typikon, σελ. 166.

9. Α. ΠΟΛΙΤΗΣ, *op. cit.*

των πράξεων είναι του 17^ο αιώνα. Η τελευταία πράξη χρονολογείται το 1809, που είναι και η μοναδική του 19^{ου} αιώνα.

Τα φύλλα του κώδικα φέρουν δύο, ορισμένα δε φύλλα και τρεις, διαφορετικές αριθμήσεις. Αυτό οφείλεται στις διαφορετικές βιβλιοδεσίες που έγιναν. Η τελευταία, η σημερινή μορφή, είναι του Χριστοφόρου, ηγουμένου της μονής και διανοούμενου του τέλους του 19^{ου} αιώνα, ο οποίος μας ενημερώνει ότι: « Ὁ κῶδιξ οὗτος εἶναι κειμήλιον τῆς ἱερᾶς ἡμῶν μονῆς καὶ περιέχων ἀντίγραφα πολλῶν ἀρχαιοτάτων ἐγγράφων...»¹⁰.

Η κατάσταση του χειρογράφου είναι μέτρια. Μεταξύ άλλων, η υγρασία έχει καταστήσει σε ορισμένα σημεία το κείμενο δυσανάγνωστο, ενώ σε άλλα το κείμενο έχει σβηστεί εντελώς. Πολλά φύλλα είναι κομμένα πλάγιως στο πάνω και κάτω μέρος με αποτέλεσμα να έχει χαθεί ένα τμήμα της αρχής και του τέλους αρκετών εγγράφων, που παρ'όλα τα σύγχρονα τεχνολογικά μέσα που επικαλούνται ορισμένοι σύγχρονοι ερευνητές, είναι αδύνατον να αποκατασταθούν. Σε ορισμένα σημεία μπορεί να προταθεί μια αποκατάσταση αν η δικαιοπρακτική πράξη έχει κοινά γνωρίσματα με προηγούμενες ή επόμενες, όπως παραδείγματος χάριν αν πρόκειται είτε για έγγραφα πωλήσεων ή δωρεών ακινήτων που είτε τα έχει συντάξει ο ίδιος γραφέας είτε βρίσκονται στην ίδια γεωγραφική περιοχή, όπως στην περίπτωση της περιοχής Δρατσοβίτζας που αναφέρω στο κεφάλαιο παρουσίας του περιεχομένου. Φυσικά με την επιφύλαξη και τη γνώση της αδυναμίας ελέγχου του βαθμού της ερμηνευτικής αυθαιρεσίας.

3. Η μοναδικότητα του βυζαντινού τμήματος του χειρογράφου

Όπως είναι γνωστό, χειρόγραφα αυτού του είδους, όπου καταγράφονται αναλυτικά και με συγκεκριμένη μεθοδολογία τα αρχεία είτε δημόσιας υπηρεσίας είτε εκκλησιαστικού θεσμού, ενώ είναι κοινός τόπος για τη μεσαιωνική Δύση, είναι εξαιρετικά σπάνια για τη βυζαντινή επικράτεια. Το έγγραφο αυτό – το «βρέβειον» κατά Ιωακείμ – φέρει πολλά από τα στοιχεία των αντίστοιχων μεσαιωνικών εγγράφων. Καταρχήν θα πρέπει να τονιστεί η συστηματική εργασία του ανώνυμου συντάκτη. Ο συντάκτης του βυζαντινού τμήματος του κώδικα καταγράφει με ιδιαίτερη φροντίδα τις πράξεις αυτές, τις οποίες και τιτλοφορεί, με προσπάθεια κατάταξης της ύλης με διάφορα κριτήρια:

α. Από την τοποθεσία που βρίσκονται τα σχετικά ακίνητα, όπως παραδείγματος χάριν η αναφορά είτε στον τίτλο είτε στο τέλος του εγγράφου είτε στο περιθώριο, του τοπωνυμίου.

10. Βλ. Απόσπασμα Χριστοφόρου, Α. GUILLOU, « Introduction », dans L. BÉROU, *op.cit.*, σελ. 1.

β. Από τους συμβαλλομένους, δηλαδή τους πωλητές ή δωρητές, η αναφορά των οποίων γίνεται συνήθως στον τίτλο του εγγράφου.

γ. Από τα μετόχια της μονής που αποκτούν τις σχετικές ιδιοκτησίες, που επίσης η αναφορά τους γίνεται συνήθως στον τίτλο του εγγράφου.

Οι δικαστικές ή άλλες διοικητικές πράξεις εντάσσονται στους «σχετικούς φακέλους», όπως θα λέγαμε σήμερα. Τα χρυσόβουλα και τα προστάγματα των αυτοκρατόρων είτε εντάσσονται και αυτά στους φακέλους, είτε βρίσκονται ομαδοποιημένα στο τελευταίο τμήμα του βυζαντινού κώδικα. Σ' αυτήν την περίπτωση, ο συντάκτης, στην αντίστοιχη πράξη, είτε στον τίτλο της πράξης είτε στο τέλος σαν υποσημείωση, παραπέμπει ορισμένες φορές στο σχετικό χρυσόβουλο ή πρόσταγμα. Συνήθως ακολουθείται η χρονολογική σειρά, που, ωστόσο, δεν μπορούμε πολύ συχνά, να εξακριβώσουμε με ακρίβεια, μια που ο συντάκτης, κατά τη βυζαντινή συνήθεια, σπάνια αναφέρει το έτος, αρκούμενος στον μήνα και την ινδικτιώνα σύνταξης της πράξης. Ας σημειωθεί ότι λόγω των διαφορετικών βιβλιοδεσιών, σε ορισμένα σημεία – όχι πολλά – υπάρχει χρονολογική ανακολουθία. Η γραφή του είναι στρωτή με ελάχιστα ορθογραφικά λάθη, κάνει τη συνήθη χρήση των βραχυγραφιών του 14^{ου} αιώνα και φαίνεται, από τον τρόπο που εμφανίζονται οι πράξεις, ότι ακολουθεί μια συγκεκριμένη μέθοδο με στόχο την εξυπηρέτηση της λειτουργικότητας του κώδικα.

4. Η έκδοση

Η διαχρονική χρήση του κώδικα έθεσε το πρώτο μεθοδολογικό πρόβλημα για τους εκδότες. Το βυζαντινό τμήμα με την χρονολογική συνοχή των καταγραμμένων πράξεων και την προτεινόμενη μέθοδο του ανώνυμου συντάκτη του ήταν εξαιρετικά δύσκολο να εκδοθεί σε έναν τόμο με τα χρονικά διάσπαρτα και διαφορετικής φύσης έγγραφα της οθωμανικής περιόδου. Συγχρόνως όμως η μοναδικότητα αυτού του κώδικα οφείλεται επίσης σ' αυτήν τη διαχρονική χρήση του. Επιλέχθηκε τελικά για τεχνικούς λόγους να εκδοθεί σε δύο τόμους μεν, οι οποίοι όμως εκδόθηκαν συγχρόνως.

Σχετικά με το βυζαντινό τμήμα τα πιο σημαντικά μεθοδολογικά προβλήματα που τέθηκαν ήταν ότι καταρχήν τα πρωτότυπα των πράξεων αυτών δεν υπάρχουν. Όπως εξάλλου μας διευκρινίζει και ο Χριστόφορος, ο κώδικας περιέχει «... αντίγραφα πολλῶν ἀρχαιοτάτων ἐγγράφων...». Είμαστε άρα υποχρεωμένοι να δεχτούμε, ως έχουν, τα στοιχεία που μας παραδίδει ο κώδικας, με όλες τις ενδεχόμενες δυσκολίες, ανακρίβειες και αμφιβολίες που συνεπάγονται. Κατά δεύτερο λόγο η χρονολόγηση των εγγράφων, με δεδομένο ότι από την πλειοψηφία τους λείπει το «ἀπό γενέσεως κόσμου», είναι προβληματική. Η χρονολόγηση άρα, εκτός των περιπτώσεων που μέσα από το περιεχόμενο των πράξεων ή από τον «φάκελλο» της υπόθεσης

προκύπτει βεβαία χρονολογία, δεν μπορεί παρά να προτείνεται χωρίς να θεωρείται βεβαία. Ευνόητο είναι ότι προσωπογραφικά στοιχεία, πολιτικά γεγονότα της εποχής, καθώς και η σύγκριση με ήδη εκδιδομένες πηγές, αλλά και η σχετική βιβλιογραφία διευκόλυναν ως ένα βαθμό τη σχετική εργασία. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι στη μεγάλη τους πλειοψηφία, οι συμβαλλόμενοι είναι μάλλον άγνωστοι στις πηγές, κάτοικοι της περιοχής, μάλλον ασήμαντης οικονομικής επιφάνειας. Το στοιχείο αυτό είναι μεν αρνητικό για την εξακρίβωση της χρονολογίας του εγγράφου, είναι όμως συγχρόνως εξαιρετικά θετικό γιατί μας επιτρέπει να αποκτήσουμε μια έστω περιορισμένη εικόνα των δικαιοπρακτικών συναλλαγών μιας καθημερινότητας που δεν αφορούσε μόνον τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της βυζαντινής επικρατείας.

Ένα διαφορετικό ζήτημα, ίσως το πιο σημαντικό, τέθηκε από τον ίδιο τον κώδικα. Αναφέρομαι στη μεθοδολογική πρόταση του βυζαντινού συντάκτη, που καθόσον γνωρίζω, είναι και μοναδική για τη βυζαντινή περίοδο. Δηλαδή, αν θα έπρεπε να σεβαστούμε την προτεινόμενη δομή του κειμένου του συντάκτη ή αν θα ακολουθούσαμε μια αναλυτική μέθοδο – η συνήθως προτεινόμενη από τους ειδικούς – για κάθε έγγραφο, αναλύοντας όλα τα επί μέρους στοιχεία του, όπως π.χ. ιστορικά, προσωπογραφικά ή οικονομικά κλπ. Κρίναμε ότι η μέθοδος αυτή θα αλλοίωνε τη φύση του χειρογράφου αυτού που καταρχήν είναι ένα χειρόγραφο που απεικονίζει την πρακτική του δικαίου του 14^{ου} αιώνα στη βυζαντινή επαρχία. Θεωρήσαμε σκόπιμο να σεβαστούμε την πρόταση του συντάκτη και να συμπληρώσουμε το κείμενο με μια περίληψη του περιεχομένου κάθε εγγράφου και σε υποσημειώσεις τις διπλωματικές, χρονολογικές ή άλλες παρατηρήσεις μας. Τέλος, μετά το τελευταίο έγγραφο δημοσιεύσαμε έναν συνοπτικό πίνακα που περιέχει τα περιεχόμενα των τριών τόμων που περιέχουν τα έγγραφα της μονής Προδρόμου. Δηλαδή την έκδοση του Α. Guillou, την ανατύπωση του χειρογράφου του Κώδικα Α' του Ι. Dujčev και την έκδοση του Κώδικα Β'. Επίσης επιλέξαμε να συντάξουμε έναν αναλυτικό index, σε τρία μέρη – κυρίων ονομάτων, τοπωνυμίων και όρων. Ορισμένες φωτογραφίες των εγγράφων που δημοσιεύουμε δείχνουν την επιμελημένη γραφή του συντάκτη, τη μεθοδολογία του και ως ένα βαθμό την κατάσταση του χειρογράφου.

Με τον τρόπο αυτό αναδεικνύεται η μοναδικότητα αυτού του κειμένου και η μεθοδολογική πρόταση του συντάκτη του και συγχρόνως δίδεται η δυνατότητα στους ερευνητές διαφορετικών ειδικοτήτων αφενός να αντλήσουν τα στοιχεία που τους ενδιαφέρουν και, αφετέρου να αναλύσουν και να εμβαθύνουν την έρευνα τους.

5. Το περιεχόμενο

Ο βυζαντινός κώδικας περιέχει 58 αγοραπωλησίες, 17 δωρεές, 7 συμβάσεις αδελφάτων, 15 μικτές συμβάσεις, π.χ. πώληση και σύσταση αδελφάτου ή πώληση και δωρεά, 6 συμβάσεις διαφόρων ειδών, πχ. ανταλλαγές και μισθώσεις, 8 εγγυητικές επιστολές, 7 διαθήκες, 4 πράξεις παραδόσεως, 11 απογραφές, 1 πράξη οριοθέτησης, 4 καταλόγους κατοίκων της περιοχής ή ακινήτων περιουσιών, 14 διοικητικές πράξεις εκ των οποίων οι 11 είναι πρακτικά ή σιγίλλια αποκαταστάσεως, 6 δικαστικές αποφάσεις πολιτικές και εκκλησιαστικές, 5 πράξεις εκκλησιαστικών αρχόντων, πατριαρχικές, μητροπολιτικές ή επισκοπικές, 34 αυτοκρατορικά προστάγματα και 9 χρυσόβουλλους λόγους.

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της συλλογής αυτής είναι ότι όλες οι πράξεις αφορούν την ευρύτερη περιοχή των Σερρών, την επαρχία δηλαδή που έμεινε στο σύνολό της ως το δεύτερο ήμισυ του 14^{ου} αιώνα υπό βυζαντινή κυριαρχία. Περιοχή που χωρίς να είναι ιδιαίτερα απομακρυσμένη από το βυζαντινό κέντρο εξουσίας και λήψης αποφάσεων, βρίσκεται στο επίκεντρο των πολιτικών γεγονότων της περιοχής, από τα οποία και επηρεάζεται σε όλα τα επίπεδα. Στα έγγραφα αυτά διαγράφεται η προσπάθεια των βυζαντινών να επιβάλουν τη βυζαντινή νομιμότητα.

Ενδεικτικά αναφέρω μια υπόθεση που εκδικάζει ο δούκας του θέματος Βολερού, Μοσυνοπόλεως, Σερρών και Στρυμμόνος, Μανουήλ Λιβερός με τη συμμετοχή των πολιτικών και εκκλησιαστικών αρχόντων Σερρών, ύστερα από πρόσταγμα του Ανδρονίκου του τρίτου (Π. 7). Η υπόθεση αυτή αφορά την αμφισβήτηση της ιδιοκτησίας ενός μύλου της μονής. Μεταξύ άλλων, εξηγεί ότι η παρούσα κατάσταση οφείλεται στο γεγονός ότι: «...τῇδε τῇ πόλει οὐκ ἄγνοοῦσι λέγω, τυραννίδες παρεισεφθάρησαν ἐθνικαὶ καὶ σύγχυσις μὲν ἐν αὐτῇ τῶν πραγμάτων, τοῖς Ἀλαμάνοις ἐκείνοις ἐπολιτεύετο καὶ ἄνωμαλία, μᾶλλον δὲ τὰ πέριξ ταύτης, ὡς ὀρεινότερα, αὐλία ἦν ληστρικά, ὡς μὴ δυναμένους ἐκεῖσε διελθεῖν καὶ εἰς ἄλλοτρίαν γῆν οὐκ ὀλίγους μετοικισθῆναι παρασκευάσας καὶ ἄλλος ἄλλον δεσποτεία ἄμετόχως παραλαβὼν πολλὰς ἐπείσεφρησαν εἴτα ἀντισφερίσεις. Τοῦ θράσους δ' ἐκείνου καταπραῦναντος καὶ εἰς εἰρηναίαν κατάστασιν τὰ καθ' ἡμᾶς ἐλέει θεοῦ ἐπανελθόντα, περισωθέντων δεσποτῶν τε καὶ πραγμάτων καὶ τῶν δεσποτειῶν, ὧν περ προεῖχον, ἐπὶ πᾶν ἐξευρημένων διερεύνουν» (Π. 8, σ. 3-11, 1334;). Ας σημειωθεί ότι ο Μανουήλ Λιβερός ήταν δούκας του θέματος αυτού το 1334¹¹. Σύμφωνα λοιπόν με το έγγραφο αυτό, μετά την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιοχή, έπεται η επιβολή της βυζαντινής νομιμότητας.

11. P.L.P., 6, 14889.

Η προσπάθεια εφαρμογής του βυζαντινού νόμου και της επιβολής της βυζαντινής νομιμότητας καταγράφεται ανάγλυφα σε όλες τις δικαιοπραξίες που περιέχονται στον Κώδικα. Αν η προσπάθεια αυτή στέφεται με επιτυχία ή όχι, είναι ένα από τα πολλά πεδία έρευνας που εισάγει ο Κώδικας Β'.

Ο Δούκας Συναδηνός, η γυναίκα του και ο γιός του πωλούν στη μονή το ήμισυ ενός μύλου που τους ανήκει για το ποσό σε νομίσματα 42 ουγγιών δουκάτα. Ο Συναδηνός, δούλος του αυτοκράτορα, ανήκει προφανώς στην αυτοκρατορική αυλή. Οι πωλητές σιγνογραφούν την πράξη, ακολουθεί η επίκληση της Αγίας Τριάδος¹², δηλώνουν ότι προβαίνουν στην πώληση: «...έκουσίως, άβιάστως καί έκτός τινός αίτίας άποτετραμμένης παρὰ τῶν νόμων...»¹³, παρουσία καθολικού δεφενσίωνος. Ακολουθεί η περιγραφή και η οριοθέτηση του ακινήτου – το ήμισυ του μύλου ανήκει στη Σταυρακοπούλινα – και η αναφορά του συμφωνημένου τιμήματος. Η μονή έχει από εδώ και στο εξής το δικαίωμα: «...κατέχειν καί νέμεται κατὰ τελείαν κυριότητα καί ποιεῖν ἐπ'αὐτὸ τὰ δόξαντα αὐτῇ...». Οι πωλητές δεν έχουν πλέον κανένα δικαίωμα και: «...στοιχῶμεν τοῦ μὴ εισακούεσθαι ἡμᾶς, ἐφ' οἷς ἂν ἔχωμεν λέγειν, ἀλλὰ σὺν τῷ ἐκδιώκεσθαι ἡμᾶς ἀπὸ παντὸς δικαστηρίου ἐκκλησιαστικοῦ τε καὶ πολιτικοῦ ἀπράκτους καὶ προστίμου δόσιν παρέξωμεν τὸ στέργον μέρος νομίσματα εἰς τὸ διπλάσιο τῆς τούτου διεκτιμήσεως καὶ πρὸς τὸ δημόσιο τὸ κατὰ νόμους διαφέρον...». Την πράξη συνέταξε και υπέγραψε ο πριμμικήριος των αναγνωστών και ταβουλάριος της μητρόπολης Σερρών (Π. 14, 1329)¹⁴.

Ο Γερμανός Κλάδων και ο γαμπρός του Δημήτριος Ρουφίνος, σύζυγος της κόρης του, δωρίζουν στη μονή ένα χωράφι (χωραφιαίαν γην), εκτάσεως τριών ζευγαρίων για τη μακροήμερευση των αυτοκρατόρων και τη μνημόνευση των ήδη αποβιωσάντων πατέρων και αδελφών τους. Η σύνταξη της εγγράφου δωρεάς ακολουθεί τον βυζαντινό νόμο. Οι δωρητές σιγνογραφούν την πράξη, ακολουθεί η επίκληση της Αγίας Τριάδος, η δήλωση ότι προβαίνουν στη δωρεά: «...έκουσία ἡμῶν βουλῇ καὶ θελήσει καὶ προαιρέσει, άβιάστως...»¹⁵. Ακολουθεί η περιγραφή του ακινήτου και η αναφορά ότι η συγκεκριμένη ιδιοκτησία τους είχε δοθεί: «...ἀπὸ δωρεάς καὶ ἐλεημοσύνης τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως...» και τέλος η οριοθέτηση. Η μονή από σήμερα έχει δικαίωμα: «...διακαθέξασθαι τὴν τοιαύτη γῆν καὶ ἀναφαίρετον κτᾶσθαι δεσποτεία καὶ κυριότητα παρ' οὐδενὸς τῶν ἀπάντων ἐμποδιζομένη ἢ τὴν τυχοῦσαν ὑφίστασθαι διενόχλησιν ἀλλ' εἰς τὸ ἐξῆς ἀνωτέρα πάσης ζητήσεως ἢ ταραχῆς διατηρεῖσθαι τὰς ἐξ αὐτῆς διαφε-

12. H.1.9.7 σχόλιο και σημείωση Κ. Πιτσάκη.

13. H.1.11.3.

14. H.3.3 «Περὶ πράσεως καὶ ἀγορασίας ἐν ᾧ καὶ περὶ προτιμήσεως».

15. H.3.1.1.

ρούσας καρπιζομένη προσόδους...». Το προσενεκτήριον έγγραφον ολοκληρώνεται: «...συνήθως τε κυρωθέν παρὰ τῶν ὑπογραψάντων μαρτύρων....» και επιδίδεται στη μονή (Π. 18, 1301).

Ο γεωμέτρης Μανουήλ Κουβαράς, αφού καταμέτρησε την ακίνητη περιουσία που δώρησε ο Κομνηνός Ιωάννης Πατρίκιος και ο αδελφός του στη μονή, συντάσσει και παραδίδει το παραδοτικό έγγραφο στη μονή (Π. 29, 1307). Το έγγραφο αυτό ανήκει στον «φάκελλο» των Πατρικίων που περιέχει πέντε έγγραφα συνταχθέντα μεταξύ των ετών 1307 και 1330. Τρεις γενεές της οικογένειας αναφέρεται να έχουν δικαιοπρακτικές σχέσεις με τη μονή. Δωρεές, ανταλλαγές, αδελφάτα αλλά και αντιδικίες, όπως προκύπτει από τα ιστορικά των εγγράφων αυτών.

Ένας άλλος «φάκελος» είναι σχετικός με την περιοχή της Δρατσοβίτζας. Περιέχει 17 αγοραπωλησίες που πραγματοποιούνται μεταξύ των ετών 1328 και 1333. Στην πλειοψηφία τους είναι πωλήσεις αμπελίων εκτάσεως ενός ως τριών στρεμμάτων. Παραδείγματος χάριν, η Ευφημία του Κοπρίβα και η κόρη της Ειρήνη πωλούν στη μονή το αμπέλι τους εκτάσεως ενός στρέμματος αντί ποσού μιας ουγγίας δουκάτων.

Οι πράξεις αυτές στο σύνολό τους έχουν συνταχθεί από τον υπομνηματογράφο Ζιχνών, Μιχαήλ Δρύινο ή από τον οικονόμο Ζιχνών ιερέα Ιωσήφ. Ακόμα και οι πιο συνοπτικά συντεταγμένες πράξεις περιέχουν τα βασικά στοιχεία που νομιμοποιούν τη μεταβίβαση του ακινήτου¹⁶.

Ο φάκελος της Δρατσοβίτζας θα συμπληρωθεί αργότερα, το 1349, με τη δωρεά της Μαρίας Βασιλικής της πρωταλλαγατωρίσεως καθώς και με την αναφορά όλων αυτών των ακινήτων σε τέσσερα πρακτικά του 14^{ου} και ένα του 15^{ου} αιώνα.

Ας σημειωθεί ότι στο τελευταίο αυτό πρακτικό, τα αμπέλια του 14^{ου} αιώνα, αναφέρονται ως χερσάμπελα. Η περιοχή βρίσκεται πλέον υπό την οθωμανική κυριαρχία.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της δυσκολίας εφαρμογής των δικαστικών αποφάσεων λόγω της «ανωμαλίας» των καιρών είναι και η περίπτωση της διένεξης μεταξύ της μονής του Προδρόμου και της μονής Ιβήρων σχετικά με την ιδιοκτησία του αγριδίου του επονομαζομένου Κεράνιτζα. Χρειάστηκαν τρεις δικαστικές αποφάσεις διαφορετικών δικαστηρίων για να λυθεί η διένεξη¹⁷. Στο τέλος όμως επιβλήθηκε η βυζαντινή νομιμότητα.

16. Π. 87, 88, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 103, 106, 107, 109, 110, 112, 115, 116.

17. Τα κείμενα των δικαστικών αποφάσεων είναι τα έγγραφα αρ. 127-129 της έκδοσης του Κώδικα Β', όπου και οι αντίστοιχες παραπομπές στο αρχείο της μονής των Ιβήρων. Για την ανάπτυξη των δικαστικών υποθέσεων και ιδιαίτερα αυτής της υπόθεσης, βλ. L. BÉNOU, *Pour une nouvelle histoire du droit byzantin. Théorie et pratique juridiques au XIVe siècle*, Édition de l'Association Pierre Belon, Paris, (υπό έκδοση), σελ. 309-312.

Επίλογος

Τα 218 έγγραφα του Κώδικα Β' καλύπτουν ένα μεγάλο φάσμα της πρακτικής του βυζαντινού δικαίου του 14^{ου} αιώνα. Στην παρούσα μελέτη παρουσίασα ορισμένα μόνο παραδείγματα, που δίνουν όμως κατά τη γνώμη μου την εικόνα αυτής της πραγματικότητας.

Ανώνυμοι και επώνυμοι βυζαντινοί, όλων των κοινωνικών επιστρωμάτων, συναλλάσσονται είτε μεταξύ τους είτε με τη μονή, μεταβιβάζουν ή δωρίζουν ακίνητες περιουσίες μικρής ή μεγάλης αξίας, αντιδικούν, ζητούν συχνά την παρέμβαση της πολιτικής ή εκκλησιαστικής εξουσίας, αρνούνται πολλές φορές να αποδεχθούν τις αποφάσεις είτε των δικαστηρίων είτε και αυτής της εξουσίας, επικαλούμενοι, ωστόσο πάντα, «ὅσα τοῖς νόμοις ἐφεῖται».

Αυτό τουλάχιστον μαρτυρεί το βυζαντινό τμήμα του Κώδικα Β'.

Λέξεις-κλειδιά: Κώδικας Β', μονή Προδρόμου Σερρών, χειρόγραφο παράδοση, χειρόγραφο, νομικά κείμενα, βυζαντινή νομιμότητα, δικαιοπρακτικές πράξεις, αρχειακό υλικό ή αρχεία, βρέβειον, εφαρμογή δικαίου, αγοραπωλησία, δωρεά, αδελφάτο, διαθήκη, απογραφή, δικαστική απόφαση, πρόσταγμα, χρυσόβουλλο.

RÉSUMÉ

LISA BENOÛ: «Ὅσα τοῖς νόμοις ἐφείται»

Le Codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome du mont Ménécée de Serrès. Partie A : XIIIe-XVe siècles

Actuellement l'avis prépondérant des spécialistes est que les actes byzantins faisant partie des archives des monastères ne représentent pas la pratique juridique byzantine. Leur intérêt scientifique concerne uniquement l'histoire économique de Byzance.

Par contre, je pense que ces actes, – plus nombreux pour le XIVe siècle –, représentent l'effort des Byzantins d'imposer la légalité byzantine par ces actes de tous les jours pendant une époque que l'instabilité du régime est manifeste à cause de divers facteurs, qui vont conduire l'Empire à la fin définitive au siècle suivant.

Le but de la présente étude est de présenter un manuscrit qui comporte 218 actes de la pratique, qui, je pense, devait être considéré comme un outil de travail principalement pour les historiens du Droit. Il s'agit du Codex B du monastère de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée de Serrès.

Les aventures du monastère, fondé vers le milieu du XIIIe siècle, de sa bibliothèque ainsi que du manuscrit en question sont bien connues par des spécialistes. Après les efforts du professeur André Guillou, nous avons eu en 1955¹⁸ une première restitution d'une partie des archives perdues du monastère. Pendant les années 80, la presque totalité du contenu de la bibliothèque du monastère a été trouvée à Sofia, et fait partie actuellement des fonds du Centre «Ivan Dujčev». Parmi les manuscrits se trouve également le manuscrit du Codex B. Malgré toutes les aventures des six siècles, le manuscrit a pu survivre et a été édité en 1998¹⁹ en complétant l'édition d'A. Guillou et en fournissant une pléthore d'informations aux chercheurs intéressés.

Le manuscrit de papier, 282x210mm, comporte en 210 folios 218 actes de l'époque byzantine, dont 212 sont copiés par le même copiste. Il s'agit d'actes de ventes, de donations, d'échanges, des contrats d'adelphata, des contrats emphytéotiques, des recensions, des décisions des tribunaux des actes des empereurs etc.

18. A. GUILLOU, *Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée*, Paris, 1955.

19. L. BÉNOÛ, *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome. Serrès XIIIe-XVe siècles*, De Boccard, Paris, 1998.

La deuxième partie comporte en 85 folios 95 actes du fin de la XVe au XIXe siècle. Donc de l'époque ottomane.

Le manuscrit a été relié plusieurs fois, la dernière étant celle de Christophe, higoumène du monastère vers la fin du XIXe siècle.

L'état de conservation du manuscrit est médiocre, ce qui pose souvent des problèmes concernant p.e. la lecture de certains passages, l'identification des personnes ou la datation d'un acte.

Ce genre de manuscrit, bien connu en Occident du Moyen Âge, est très rare pour l'époque byzantine. Le copiste propose une certaine méthode de présentation des actes copiés, selon soit les personnes mentionnées, soit les institutions qui acquièrent les biens-fonds, soit les lieux où se trouvent les biens en questions. Chaque acte est intitulé selon le contenu et, plus ou moins, la chronologie est respectée.

Ces spécificités du manuscrit nous ont conduit à choisir de respecter la présentation proposée par le copiste byzantin. Ainsi l'édition a été produite en deux volumes, – le premier pour l'époque byzantine, le second pour l'époque ottomane.

En ce qui concerne le premier volume, la présentation a été respectée et toute autre information a été ajoutée en notes. Nous avons ajouté un tableau comportant les actes des trois ouvrages concernant les archives du monastère, un index détaillé et quelques photos qui donnent l'image du manuscrit.

La partie byzantine du Codex comprend 58 ventes, 17 donations, 7 contrats d'adelphata, 15 contrats mixtes, 8 lettres de garantie, 6 conventions de divers contenu, 7 testaments, 4 actes de tradition, 11 recensions, un acte de délimitations, 4 listes d'habitants ou de biens-fonds d'une région, 14 actes de l'administration byzantine, 6 décisions de tribunaux, 5 actes de l'administration ecclésiastique, 34 prostagmata et 9 chrysobulles.

Tous ces actes concernent la région de Serrès, la province qui est restée sous le pouvoir byzantin jusqu'en 1383, la chute définitive de Serrès aux Ottomans.

Un parcours de ces actes démontre, je pense, l'effort des Byzantins d'imposer la légalité byzantine. Les quelques exemples que je présente dans cette étude montre que, malgré tout, les Byzantins insistaient à respecter et à impliquer tout ce que les lois byzantines leur permettaient.

Mots-clés: Codex B, monastère Saint-Jean-Prodrome du mont Ménécée de Serrès, pratique juridique, archives des monastères, légalité byzantine, manuscrit, actes de la pratique, époque byzantine, ventes, donations, contrats d'adelphata, contrats mixtes, testaments, recension, décisions de tribunaux, prostagma, chrysobulle.